

Sven van den Moosdijk

Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context

In bange en in blije dagen; Diessen in oorlogstijd. (uitgave Stichting Erfgoed Diessen, 1995)

Het verzet tegen de Duitse bezetter boeit velen, inspireert verschillende generaties én zorgt voor spectaculaire verhalen. We kennen echter vooral de succesverhalen. Verzet werd in de Tweede Wereldoorlog veelal meedogenloos beantwoord met represailles. De Duitse bezetter duldde geen tegenspraak. In het begin van de oorlog verschilde de mate van brutaliteit van deze represailles binnen Europa van land tot land. Met Nederland meende Nazi-Duitsland een 'natuurlijke verwantschap' te hebben, aangezien de nazi's Nederlanders ook als een Germaans volk beschouwden.¹ We kunnen tot op zekere hoogte algemene uitspraken doen over de Duitse reactie op het Nederlandse verzet, maar die verschilde wel degelijk tussen provincies. In dit artikel kijk ik naar Noord-Brabant. In hoeverre kunnen we de situatie in de grote steden van Noord-Brabant vergelijken met de rest van Nederland als het gaat om de reactie op het verzet door de Duitse bezetter, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en de Nederlandse politie? Kortom, hoe werd er gereageerd op het verzet in Noord-Brabant in vergelijking met de rest van Nederland? Was er sprake van de spreekwoordelijke Brabantse gemoedelijkheid of juist onverzettelijkheid? In de historiografie over het verzet in Nederland wordt veelal gesproken over een 'kantelpunt', dat ervoor gezorgd zou hebben dat de Duitsers de duimschroeven verder aandraaiden en hun frustraties heviger gingen botvieren op onder meer het verzet.

Deze studie heeft als doel de provincie Noord-Brabant in het grotere perspectief van Nederland te plaatsen. In hoeverre is er in Noord-Brabant eenzelfde kantelpunt als in Nederland te bespeuren als het aankomt op de Duitse repressie? Of waren er misschien wel meerdere keerpunten? Of was er eerder sprake van een langer durend proces dat enigszins versnelde rond het zogenoemde kantelpunt? Dan blijft er natuurlijk nog een belangrijke vraag over: waarom kies ik voor Noord-Brabant? Sinds de Tweede Wereldoorlog is veel geschreven over de hardheid van de Duitse represailles boven de rivieren en dan vooral in de periode van de hongervinter van 1944-1945. Ik ben juist nieuwsgierig of deze ontwikkeling zich ook voordeed in een provincie die eerder bevrijd werd van het juk van de bezetter. Noord-Brabant is voor veel mensen onbekend terrein als het gaat om de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Toch speelde zich hier het nodige af. Zo werd er zowel in de meidagen van 1940 als tijdens de lange bevrijdingsmaanden – van september tot november 1944 – hard gevochten. Verder doel ik bijvoorbeeld op het 'Sinterklaasbombardement op Eindhoven van 6 december 1942, de rol van Philips in de April-meistaking van 1943 en de zogenoemde Deppner-executies in Kamp Vught van juli 1944 tot en met september 1944. Die zijn genoemd naar degene die in Den Haag bij de *Sicherheitspolizei* belast was met de opsporing en vervolging van tegenstanders van het regime. Wat de ontwikkeling van het verzet en de Duitse reactie hierop betreft is Noord-Brabant een grotendeels onontgonnen terrein.

¹ Semelin, *Unarmed against Hitler*, 8-10.

Ten eerste wordt de nationale context geschetst door middel van het schetsen van een fasering. Vervolgens zal de situatie in Noord-Brabant (en de kantelpunten betreffende het verzet en de daarbij horende represailles) vergeleken worden met de nationale context. Het eerste deel zal de periode van mei 1940 tot mei 1943 beslaan. Het tweede deel kijkt naar de periode tussen mei 1943 en mei 1945. De nadruk in dit tweede deel komt natuurlijk te liggen op de periode tot oktober 1944: het moment dat Noord-Brabant grotendeels werd bevrijd. In beide delen zal gebruik worden gemaakt van een literatuurstudie gebaseerd op secundaire bronnen enerzijds en archiefmateriaal anderzijds. Ook andere primaire bronnen komen aan bod, zoals contemporaine krantenberichten en pamfletten. Tevens heb ik in de periode tussen februari en mei 2014 een drietal interviews afgenomen met overlevenden van de Tweede Wereldoorlog. Hetzelfde bronnenmateriaal zal gebruikt worden voor een tweetal casestudies: de regio's Eindhoven en Bergen op Zoom.

Over de relatie tussen repressie en verzet is veel geschreven dat ons in staat stelt ons hiervan een algemeen beeld te vormen. Daaruit destilleren we de volgende vragen: zijn er één of meer kantelpunten waar te nemen als we kijken naar de Duitse repressie van het verzet? Hoe kunnen we de relatie tussen de Duitse bezetter en het Nederlandse verzet bestempelen?

Historicus Dick van Galen Last ziet de volgende fasering in het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog:²

1. De eerste fase (mei 1940 – februari 1941);
2. De fase van toenemende radicalisering (maart 1941 – april 1943);
3. De fase van uitbuiting en repressie (mei 1943 – augustus 1944);
4. De fase van teloorgang van de burgerlijke maatschappij (augustus 1944 – mei 1945).

In deze verdeling valt direct op dat Van Galen Last gebruik gemaakt heeft van specifieke momenten waarop de ene fase eindigt en de volgende fase aanvangt. Aan het einde van de eerste fase noemt hij de Februaristaking van 1941. Dat was het protest tegen twee Duitse razzia's in de Joodse wijk in Amsterdam. Meer dan vierhonderd Joodse mannen en jongens werden hierbij op straat gearresteerd en mishandeld. Hierop besloten duizenden Amsterdamse arbeiders het werk neer te leggen. Het einde van de tweede fase is voor dit onderzoek relevanter: Van Galen Last laat de fase van uitbuiting en repressie beginnen direct na de April-meistaking van 1943. Dit was de tweede nationale staking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de capitulatie hadden bijna alle Nederlandse krijgsgevangenen naar huis kunnen terugkeren. De geruchten dat de geallieerden een tweede Europees front wilden openen, deden de Duitsers besluiten de krijgsgevangenen te verplichten zich alsnog voor arbeidsinzet in Duitsland te melden, waardoor de Nederlandse vijandigheid jegens de Duitse bezetter tot grote hoogte steeg.³⁴ Van Galen Last ziet in deze staking de ultieme uiting van het ongenoegen en de frustratie onder de bevolking, die al sinds 1942 toenamen en uiteindelijk leidden tot een verscherping van de Duitse maatregelen. Dit groeiend ongenoegen zorgde tevens voor een groeiend verzet, dat weer uitmondde in zwaardere represailles.⁵

Ad van Liempt ziet eveneens een duidelijk keerpunt in de April-meistaking van 1943. Sindsdien werd de sfeer in het land alsmaar grimmiger en werden 'de middelen van zowel het verzet als van de Duitse bezetter steeds harder'.⁶ De haat tegen de bezetter nam toe en het verzet kreeg de publieke opinie achter zich, waarvan Jacques Semelin het belang onderstreept.⁷ De opinie van het volk kan verzet maken of breken. Als er harde represailles

komen die willekeurig tegen de bevolking gericht zijn, zal de publieke opinie zich keren tegen het gezag dat verantwoordelijk is voor die represailles. Na D-Day, 6 juni 1944, werd de publieke opinie over het verzet steeds positiever, doordat men in de gaten kreeg dat de bevrijding dichterbij kwam. Als reactie op het groeiende verzet werden de Duitse represailles harder en wreder: de situatie escaleerde verder. Ad van Liempt spreekt van een gewelds-spiraal door de wederkerige escalatie van het geweld tussen verzet en bezetter.⁸

Socioloog A.A. Klumper benadert de kwestie iets anders en ziet al een duidelijk keerpunt in het jaar 1942. Klumper neemt een historisch proces waar binnen het Nederlandse verzet waarin drie fasen te onderscheiden zijn:

1. De rijpingsfase (1940-1942);
2. De fase van het 'confronterend verzet' (1942-1944);
3. De fase van het 'perspectivisch verzet' (1944-1945).

In de eerste fase kreeg de Nederlandse bevolking te maken met iets wat zich al ruim honderd jaar niet had voorgedaan: het land werd bezet. In tegenstelling tot Frankrijk en België was Nederland volledig onbekend met vormen van verzet die het bestuur (en de gestelde doelen) van een bezetter zouden kunnen ontregelen. De contouren en structuren waren nog niet aanwezig en men moest zich aanpassen aan de nieuwe situatie. Al zoekend en improviserend kwam men tot verzetsdaden die het de Duitse bezetter moeilijk moesten maken de doelen die hij had gesteld te bereiken. In de tweede fase werden de anti-Joodse maatregelen pas echt duidelijk. Samen met de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland om de Duitse oorlogseconomie te stimuleren, veroorzaakten deze maatregelen een toename van het aantal mensen dat onderdook en daarvoor een beroep deed op het verzet. Daardoor voelde het verzet zich genooddaakt grotere samenwerkingsverbanden aan te gaan én zijn takenpakket te verbreden. In de derde fase kwam het contact tussen het verzet en 'Londen' pas echt goed op gang. Daarnaast kreeg het verzet steeds meer een militaire taak. Deze militarisering van het verzet werd mede veroorzaakt door de toenemende gewelddadigheid van de Duitse repressie, maar ook doordat het verzet zich begon te richten op hulp aan de geallieerde bevrijders.⁹

Tussen de regels spreekt ook Van Galen Last over een spiraal van geweld. Hij stelt dat de April-meistaking leidde tot een toename van het aantal deelnemers aan het verzet, mede doordat men in de gaten kreeg dat massale protesten minder invloed hadden dan illegaal, ondergronds werk. In reactie op deze toename nam de schaal van de Duitse repressie eveneens toe.¹⁰ Jack Kooistra schrijft in zijn boek *Represailles in Nederland* dat één gebeurtenis het verzetsgeweld én het geweld van Duitse zijde heviger heeft doen worden. Kooistra doelt hiermee op het doodschieten van tien inwoners van Haarlem na de dood van de Duitse *Wehrmacht*-officier Alois Bamberger op 2 februari 1942. Aangezien de aanleiding voor deze executies vrij dubieus was, leidde deze gebeurtenis tot een periode van hevige geweld en contrageweld.¹¹

2 Van Galen Last, 'The Netherlands'.

3 Van Oudheusden, *Noord-Brabant 40-45*, 70-71.

4 Beekman, *In bange en in blijde dagen*.

5 Van Galen Last, 'The Netherlands', 195-196, 199-200.

6 Van Liempt, *Jacht op het verzet*, 10.

7 Semelin, *Unarmed against Hitler*, 91-93.

8 Van Liempt, *Jacht op het verzet*, 24-25.

9 Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 455.

10 Van Galen Last, 'The Netherlands', 200-202.

11 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 26.

Fasering van het verzet in Noord-Brabant

Terugkerend naar de eerdergenoemde fases: hoe past Noord-Brabant hierin? Natuurlijk zijn bij iedere fasering vragen te stellen. Historici zoeken naar kantelpunten om de ene fase te laten eindigen en de andere fase te laten beginnen. Het hangt af van de betekenis die wordt gegeven aan bepaalde gebeurtenissen of deze gezien mogen worden als een duidelijke breuk in het proces dat de historicus ziet. Zo zien we meteen een probleem in de eerste fase.

Oriënterende fase (mei 1940-februari 1941)

Het begin van de eerste fase wordt natuurlijk gevormd door de Duitse inval op 10 mei 1940. Deze fase van ‘verkenning’ bracht enkele problemen met zich mee die in andere landen minder aanwezig waren. Eén betrof de structurering van het verzet. In landen als Frankrijk en België, die in de Eerste Wereldoorlog een bezetting meegemaakt hadden, was slechts een herstructurering van het verzet nodig. De basis was al aanwezig. Deze basis had Nederland niet, waardoor het verzet pas laat op gang kwam.¹² De oriënterende fase kwam tot een abrupt einde tijdens de Februaristaking van 1941. De directe aanleiding hiertoe was zoals gezegd de willekeurige en hardhandige arrestatie van een groot aantal Joodse Amsterdammers die de Duitse politie enkele dagen voor de staking uitgevoerd had. Honderden Amsterdammers waren ooggetuige van buitensporig geweld tegen de stads-genoten van Joodse afkomst. In reactie op deze gebeurtenissen legden de Amsterdamse arbeiders massaal het werk neer. Een antwoord op deze staking bleef niet achterwege. Op de eerste stakingsdag droeg de *Beaufragte des Reichskommissars* de burgemeester van Amsterdam op om de arbeiders tot een hervatting van de werkzaamheden aan te sporen. De burgemeester besloot hierop een verklaring naar buiten te brengen waarin stond dat stakende gemeenteambtenaren zouden worden gestraft of ontslagen.¹³

Hoe was het in deze periode gesteld met Noord-Brabant? In de eerste maanden van de bezetting moest de Nederlandse, en dus ook Brabantse bevolking, haar houding ten opzichte van de bezetter bepalen. Het voornemen van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart was te komen tot een zogenoemde *Aufsichtsverwaltung*: zo veel mogelijk bestuursfuncties zouden bij Nederlandse instanties blijven.¹⁴ Mede hierdoor was zowel vanuit het kamp van de bezetter als vanuit de Brabantse bevolking bezien sprake van een ogenschijnlijk rustige periode. De ‘verzetsdaden’ die toch plaatsvonden, waren relatief onschuldig en vooral symbolisch van aard; de represailles bleven beperkt tot een minimum. Opvallend in deze periode is ook de vriendelijke wijze waarop de bezettende macht en de lokale machthebbers met elkaar omgingen. De houding van de lokale bestuurder was er een van accommodatie ofwel aanpassing. In verscheidene documenten aangaande de (vrijwillige) *Arbeitseinsatz* van 1940-1941 is de toon bijvoorbeeld vriendschappelijk. In deze fase ‘verzocht’ de Duitse bezetter onder meer burgemeesters mannen tussen de 18 en 35 jaar op te roepen zich vrijwillig te melden voor het Duitse leger. Deze toon werd naarmate de oorlog vorderde een stuk dwingender. Veel geschiedde nog op basis van vrijwilligheid en net als de rest van de Nederlanders werden ook de Brabanders op voet van gelijkheid behandeld. Er leek geen reden in verzet te komen: het leven ging in deze periode gestaag verder. Verschillende burgemeesters in Noord-Brabant riepen op tot accommodatie. Een voorbeeld hiervan is de burgemeester van Geldrop in een oproep aan alle ambtenaren in zijn gemeente van 16 mei 1940:

‘Uw eensgezinde medewerking schenkt mij het vertrouwen dat ik in de komende – waarschijnlijk zeer moeilijke tijden – op uw volledige toewijding mag blijven rekenen. Weest tegemoetkomend en respectvol tegenover den bezetter, doch behoudt Uwe nationale fierheid en waardigheid. Bedenkt dat eerbied tegenover den bezetter gepaard kan gaan – en dat dit door hem niet anders dan zal worden gewaardeerd – aan het levendig houden in de harten, van een diepe genegenheid voor, en een onwankelbare trouw aan Vorstenhuis en Vaderland.’¹⁵

Naarmate het eerste oorlogsjaar vorderde, bleek dat de Brabantse bevolking niet zo eensgezind was als sommige burgemeesters hoopten. Uit brieven aan burgemeesters en andere lokale bestuurders blijkt dat het optreden van de bezetter irritaties begon op te roepen. De secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken maakte eind juni 1940 aan de burgemeesters bekend dat er een anti-Duitse tendens aan het ontstaan was. Vervolgens werd gesteld dat dit ‘uiteraard niet geduld kan worden’ en dat ‘de Hoogere SS- en politieleider Hanns Albin Rauter (1895-1949), toegevoegd aan den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, hierover reeds zijn ernstig misnoegen tot uiting heeft gebracht’. Tot ernstige represailles van Duitse zijde kwam het niet: over het algemeen werd een geldboete opgelegd en een enkeling kreeg een gevangenisstraf.¹⁶

Fase van radicalisering (februari 1941-mei 1943)

De Februaristaking bracht aan het licht dat het optreden van de Duitse bezetter in hoge mate gekoppeld was aan dat van de Nederlandse bevolking. Er was een wisselwerking: indien de bevolking in verzet kwam, reageerde de bezetter met represailles. Hardere maatregelen van Duitse zijde leidden op hun beurt tot een radicalisering van het verzet. Vooral toen de Duitsers in 1942-1943 geen moeite meer deden om hun handelen te legitimeren, was er een duidelijke toename te zien van verzetsdaden.¹⁷ De Februaristaking was een uiting van groeiend onbehagen onder de Nederlandse bevolking, waardoor zowel de bevolking als de Duitse bezetter een zekere schroom van zich afwierpen. De burgers gehoorzaamden de bezetter steeds minder en zochten, na de staking, hun heil steeds vaker in ondergrondse verzetsactiviteiten. Als antwoord hierop oefende de bezetter steeds meer druk uit op de Nederlandse bevolking.¹⁸

Deze fase wordt gekenmerkt door een groeiend aantal problemen onder de Nederlandse bevolking, waarmee de bezetter geconfronteerd werd. De bevolking kreeg namelijk langzaam in de gaten dat de bezetting nog weleens lang zou kunnen duren. Het toenemende voedseltekort droeg bij aan het pessimistische toekomstbeeld van de Nederlanders. Er was echter nog steeds geen sprake van een goed georganiseerd en gestructureerd verzet, maar er was wel een duidelijke toename van crimineel gedrag ten opzichte van de bezetter. Hieruit bleek dat het respect van de Nederlandse bevolking voor de bezetter flink afnam. Van Galen Last stelt dat criminaliteit en verzet in Nederland in veel gevallen gemakkelijk te onder-

12 Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 455.

13 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 93.

14 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 57; De Jong, *Het Koninkrijk IV*, 60.

15 RHCE, GG, inv.nr. 1194, Brief burgemeester Geldrop aan alle ambtenaren, omgeving Geldrop, 16 mei 1940.

16 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 54-56.

17 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 26.

18 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 95-96.

scheiden waren, maar dat in deze periode deze scheidslijnen vervaagden. Criminaliteit, zoals we die thans ook kennen, kreeg een politiek tintje.¹⁹

Aangezien de Duitsers steeds heviger reageerden op deze criminaliteit, kunnen we hieruit afleiden dat zij dit zagen als verzetsdaden die de kop ingedrukt moesten worden.²⁰

De Februaristaking heeft, in tegenstelling tot wat de historiografie over dit onderwerp meldt, ook in Noord-Brabant haar sporen nagelaten. Zoals hierboven beschreven, werd er vooral gestaakt in Amsterdam en omstreken, in Hilversum en Utrecht. Toch kunnen we de Februaristaking ook als een kantelpunt bestempelen als we kijken naar de houding van de bezetter ten opzichte van het verzet en mogelijke stakers in Noord-Brabant. Door de massale stakingen in en rond de hoofdstad leek bij de bezetter de angst toe te nemen dat ook de rest van Nederland dit voorbeeld zou volgen. Op 6 maart 1941, tien dagen na het uitbreken van de Februaristaking, schreef de Amsterdamse procureur-generaal en directeur van politie Johan August van Thiel (1884-1972) samen met zijn Bossche collega, de NSB'er J.G.C.H. Dubois, een telegram aan de *Sicherheitsdienst* in 's-Hertogenbosch. Hierin werd medegedeeld dat 'iedere poging tot het bevorderen van een staking aanstonds met kracht moet worden onderdrukt'. Tevens moest 'verzet met alle middelen worden gekeerd' en waren 'uiterste waakzaamheid en [het] invoeren [van] extra patrouillediensten tot nader order opgedragen'.²¹ De bezetter vreesde dat vitale bedrijven als Philips, één van de motoren van de Duitse oorlogseconomie, zouden gaan staken. Dit moest met alle middelen voorkomen worden, aldus de procureur-generaal.

Een goed voorbeeld van groeiend ongenoegen bij zowel de Brabantse bevolking als de bezetter komt naar voren in de brieven aan burgemeesters en andere lokale bestuurders uit het voorjaar van 1941 betreffende het 'vertoon van afbeeldingen van leden van het Huis van Oranje-Nassau', 'demonstratieve handelingen voor Oranje' en 'demonstratieve handelingen welke uiting geven aan sympathie voor de Sovjet-Unie'. Deze daden werden volgens de documenten gezien 'als Duitsch-vijandige betoogingen in den zin van §4 der verordening no. 95/41, welke dus als zoodanig strafbaar zijn en behooren te worden vervolgd'. Deze verordening stelde het volgende strafbaar: deelname aan staking, aanzetten tot staking of het hinderen van anderen bij het verrichten van werk. Straffen konden variëren van één jaar gevangenisstraf tot, in buitengewoon ernstige gevallen, de doodstraf.²² Terwijl de toon in de eerste fase nog relatief vriendelijk was, was deze nu duidelijk veel harder geworden. In de periode voor de Februaristaking werd er nog niet zo hard opgetreden. Zo was de strafmaat voor februari 1941 milder dan na de staking. Een voorbeeld hiervan is een boete die Hermanus Nieuwendijk uit Geldrop op 27 november 1941 kreeg omdat hij zich schuldig gemaakt had *an organisierten Widerstand gegen massnahmen des Reichskommissars*. Hiervoor diende hij 'vijf honderd gulden te storten'. Op 17 juli 1942 pleegde Wilhelmus Selders uit Geldrop eenzelfde 'misdrijf', waarop hij gedeporteerd werd naar het strafkamp Amersfoort.²³

Foto Gedenkplaats Haaren

Haaren

'DIT RELIËF EN HET GEDICHT HERINNEREN AAN 1940-1945
DIT GEBOUW WERD DOOR DE DUITSE BEZETTERS VAN 1942 TOT OKTOBER 1944 GEBRUIKT ALS GEVANGENIS VOOR VERZETSDEELNEMERS HET GEDENKT DE VELEN DIE VAN HIERUIT OF NA DOORZENDING, WERDEN GEËXECUTEERD OF STIERVEN IN DUITSE KAMPEN.
BLIJF WAAKZAAM. EENS IS GENOEG.'

Bovenstaande tekst staat bij de gedenksteen bij het grootseminarie te Haaren. Als het gaat om de Duitse repressie speelden het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel en het grootseminarie in Haaren een belangrijke rol. In een poging het verzet te ontmoedigen sloten de Duitsers in 1942 meer dan 1350 politici en andere notabelen als gijzelaars op in Beekvliet. Ik wil dieper ingaan op de situatie in het grootseminarie in Haaren.

Het grootseminarie in Haaren werd in september 1941 gevorderd door rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart (1892-1946). In november 1941 werd een groep Indische gevangenen uit concentratiekamp Buchenwald naar Haaren gebracht.²⁴ In de lente van 1942 werd de zogeheten SD-gevangenis ingericht in Haaren.²⁵ Haaren werd voornamelijk gebruikt voor het herbergen van gevangenen die verdacht werden van spionage en pilotenhulp. Maar vooral is Haaren bekend vanwege de slachtoffers van operatie *Englandspiel*: ongeveer zestig geheim agenten hebben hier gevangengezeten.²⁶

'Haaren' was echter een vreemde eend in de bijt. Voedsel was er in ruim voldoende mate, de cellen waren comfortabel, er was een prima bibliotheek te vinden en zo kunnen we nog wel even doorgaan. De Duitse bewakers, die wisten van de situatie in andere gevangnissen

19 Van Galen Last, 'The Netherlands', 200-202.

20 Moore, *Resistance in Western Europe*, 196-197.

21 RHCE, GG, Telegram Dubois aan SD 's-Hertogenbosch, district Eindhoven, 6 maart 1941.

22 NIOD, GVJ, Verordening 95/41, district Amsterdam, 19 mei 1941.

23 RHCE, GG, Procesverbalen, 29 november 1941 en 17 juli 1942.

24 De Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 168-169.

25 SD staat voor *Sicherheitsdienst*. De gevangenis in Haaren was een *Polizeigefängnis* van de SD.

26 Peter Bak, *Een oord van bang wachten*, 250-251.

27 De Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 267.

en kampen, spraken van *Das Sanatorium*.²⁷ Toch was er ook een andere kant, zowel voor de gijzelaars als voor de gevangenen. Historicus Peter Bak weet het mooi te verwoorden: 'Het kamp was een oord van bang wachten'.²⁸ In 1942 bestempelde *Wehrmachtbefehlshaber* Friedrich Christiansen (1879-1972), één van de hoogst geplaatste Duitse militairen in Nederland, de gijzelaars als *Todeskandidaten*: bij een volgende verzetsdaad zouden zij het niet overleven. Het leven in Haaren mocht dan naar comfort neigen, maar het zwaard van Damocles hing de gijzelaars boven het hoofd. In juli 1942 werden bijna achthonderd gijzelaars aangehouden, wederom in opdracht van Christiansen, en overgebracht naar grootseminarie Haaren. Het in gijzeling nemen van de in totaal 2150 gijzelaars moet gezien worden als een reactie op verzetsdaden. Peter Bak geeft als voorbeeld Deventenaar Hendrik Uittien (1898-1944), werkzaam voor het verzetsblad *Trouw*, die zijn familie eind juli 1944 liet weten dat het leven in Haaren hem dik maakte. Anderhalve week later stond Uittien voor een vuurpeloton. Hoe langer je in 'Haaren' zat, hoe onverklaarbaarder je uiteindelijke lot werd. Een concentratiekamp? Een fusilladeplaats?²⁹ De executies golden als de ultieme vergelding van verzetsdaden. Op Dolle Dinsdag, 5 september 1944, werd kamp Beekvliet opgeheven en werden de gijzelaars overgebracht naar kamp Vught.³⁰ De overgebleven gevangenen in Haaren werden tevens op Dolle Dinsdag naar kamp Vught overgebracht. Operatie Market Garden maakte uiteindelijk een definitief einde aan het grootseminarie als *Polizeigefängnis*.³¹

Noord-Brabant blijkt geen uitzondering op de regel te zijn als we kijken naar de afwachtende houding van de bevolking in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van de Duitsers, met name in het eerste jaar van de bezettingsperiode. Henk van Randwijk heeft er in zijn kroniek van het verzet, getiteld *In de schaduw van gisteren*, op gewezen dat het merendeel van de Brabantse bevolking zich in de zomermaanden van 1940 'meer zorgen maakte over het uitblijvende zomerweer dan over het werkelijke karakter van de Duitse bezetter'.³² Gaandeweg heeft het verzet ook in Noord-Brabant in de tweede helft van 1942 en de eerste helft van 1943 ietwat vastere vormen aangenomen. Daarbij veranderde het karakter ervan. Er moest hulp geboden worden aan ontvluchte Franse krijgsgevangenen, aan Joden, aan werkweigeraars en aan piloten. Noord-Brabant speelde een cruciale rol in het over de grens smokkelen van neergestorte piloten via de zogeheten pilotenlijn, voornamelijk door de ligging van Noord-Brabant tussen Engeland en Duitsland. Er waren piloten van de Engelse en later ook van de Amerikaanse luchtmacht wier toestellen boven Nederlands gebied neergeschoten werden of een noodlanding moesten maken. Als er overlevenden waren én zij niet in Duitse handen vielen, begon voor hen een zware tocht, die vaak in Noord-Brabant of Limburg begon: zij moesten terug zien te komen naar Engeland. In principe behelste de pilotenhulp in Nederland het smokkelen van personen naar België, waar zij uiteindelijk hun weg vervolgden naar Engeland. Na de inval van de geallieerden in Normandië werd de pilotenhulp (misschien vanzelfsprekend) nóg intensiever.³³ Hoe ging de pilotenhulp in zijn werk? Er werd gebruik gemaakt van vaste schuiladressen, voornamelijk in Noord-Brabant en Limburg. Hier werden de piloten tijdelijk ondergebracht, waarna de verzetsstrijders een goed vervalst persoonsbewijs moesten regelen. Daarnaast moest het uniform uiteraard uit en vervangen worden door simpele burgerkleding. Het verblijf duurde vaak enkele weken en soms zelfs maanden. De piloten moesten de grens tussen Nederland en België lopend passeren. Een enkele fout kon fataal zijn, maar toch ging het vaker goed dan fout.³⁴ Een bekend voorbeeld van een Nederlandse verzetsgroep die zich (uiteindelijk) bezighield met pilotenhulp was de Groep André, geleidelijk ontstaan na de inval van de Duitsers in mei 1940. De Groep André was vooral actief in het midden van Noord-Brabant, in de Langstraat. Deze streek was al vrij snel een brandhaard van Brabants

verzet. De Groep André begon eerst met de hulp aan joden (denk hierbij aan het regelen van onderduikadressen), en dat verschoof al snel naar sabotagepraktijken én vooral naar de pilotenhulp. Ruim 170 piloten zijn geholpen door de Groep, die hen voornamelijk bij Baarle-Nassau over de grens wist te krijgen.³⁵

Ook in Moergestel werd de geallieerde gevechtspiloten een helpende hand toegestoken. Het dorp nabij Tilburg kent momenteel de Janus Rooijakkerstraat, en dat is niet voor niets. Samen met Frans Bertens en pater Lambertus heeft het echtpaar Rooijackers onderdak geboden aan geallieerde piloten, alvorens de piloten met hulp van andere leden van het verzet getransporteerd werden. Op de afbeelding hieronder zien we zowel pater Lambertus als het echtpaar Rooijackers afgebeeld staan, tezamen met een geallieerde piloot genaamd Davidson (voornaam onbekend).

Foto van (v.l.n.r.) pater Lambertus, onderduiker, echtpaar Rooijackers en de ondergedoken piloot Davidson. (Fotograaf onbekend, collectie Regionaal Archief Tilburg)

28 Bak, *Een oord van bang wachten*, 254.

29 Bak, *Een oord van bang wachten*, 255.

30 BHIC, 766-0.1.1, Oud-Gijzelaars 1941-1995, Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren, district Den Bosch, 3 december 1995.

31 Bak, *Een oord van bang wachten*, 239-240.

32 Van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 47.

33 De Jong, *Het Koninkrijk V*, 756.

34 De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 921.

35 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 316.

Frans Bertens – niet afgebeeld op bovenstaande foto – was wever van beroep en heeft een grote rol gespeeld in de Tilburgse pilotenhulp. Zijn rol bleek dusdanig groot dat hij zelfs een dankbetuiging heeft ontvangen van de Amerikaanse president Dwight D. Eisenhower.³⁶ Er is helaas geen informatie bekend over de hoeveelheid piloten die door de groep uit Moergestel geholpen zijn.

Het overheersende verzetsmotief was hier nog niet de haat tegen de Duitsers, maar het ‘bieden van hulp aan de verdrukte medemens’.³⁷ Aan het einde van deze fase komen we bij een volgend keerpunt: de April-meistaking van 1943. Zowel in Noord-Brabant als in Nederland als geheel had de April-meistaking van 1943 grote invloed op het verzet en de daaropvolgende represailles.

Fase van Duitse repressie (mei 1943-oktober 1944)

Zoals gezegd had de bezetter na de meidagen van 1940 de krijgsgevangenen Nederlandse militairen weer vrijgelaten.³⁸ In mei 1942 kregen beroepsofficieren en onderofficieren echter de oproep om zich binnen drie dagen bij de Duitse instanties te melden: zij werden weer in krijgsgevangenschap genomen. De proclamatie van Christiansen verscheen op donderdag 29 april 1943 en luidde dat ‘de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd’.³⁹ Eind april 1943 kregen alle dienstplichtigen een oproep omdat er in Duitsland veel arbeiders nodig waren. De oproep riep een golf van protest op, die uitmondde uit in de April-meistaking. Uiteindelijk werden 11.000 van de 300.000 dienstplichtigen naar Duitsland afgevoerd. De rest onttrok zich aan deportatie, onder meer door onder te duiken. Door dit alles steeg de Nederlandse vijandigheid jegens de Duitse bezetter tot grote hoogte. Van Galen Last ziet in deze April-meistakingen de ultieme uiting van het ongenoegen dat al sinds 1942 steeds groter was geworden en uiteindelijk ook leidde tot een verscherping van de Duitse maatregelen.⁴⁰

Naarmate de oorlog vorderde, riepen de maatregelen van de bezetter steeds meer verzet op. Maar daarnaast speelden ontwikkelingen op het internationale toneel minstens een even grote rol. De Duitse militaire hegemonie, die in de eerste jaren van de oorlog zo vanzelfsprekend leek, kwam aan het wankelen in het voorjaar van 1943. De Duitse nederlaag bij Stalingrad eind januari vormde het keerpunt. In de daaropvolgende maanden brokkelde de Duitse overmacht steeds verder af. De Russen bleken een taaie tegenstander en drongen de Duitsers steeds verder terug. In Duitsland zelf lagen steden en fabrieken steeds meer onder het vuur van intensieve bombardementen. Op 6 juni 1944 landden de geallieerden in Normandië waarna ze de Duitsers steeds verder terugdrongen. Deze gebeurtenissen leidden in meer dan één opzicht tot een verdere radicalisering. De arbeidsinzet in Nederland werd geïntensiveerd en de bevolking als geheel stelde zich steeds negatiever op ten opzichte van de bezetter. Er werd steeds minder gehoor gegeven aan Duitse oproepen en verzetsgroepen gingen steeds meer geweld gebruiken, wat af te leiden is uit de toename van het aantal aanslagen op personen. De Duitse bezetter reageerde hier hardhandig op en schuwde geen enkel middel meer, waardoor een geweldsspiraal ontstond.

Omdat de burgerlijke ongehoorzaamheid en verzetsdaden steeds extremer werden, verzette het Duitse regime de bakens op verschillende manieren: alles was nu geoorloofd in de strijd tegen het verzet.⁴¹ De *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter gaf – na een groot aantal liquidaties van Duitsers – opdracht tot geheime acties ter vergelding van de aanslagen. Dit betekende dat mensen geliquideerd werden die niet direct betrokken waren

bij verzetsdaden. Het project van Rauter, dat tussen september 1943 en september 1944 uitgevoerd werd onder de codenaam *Aktion Silbertanne*, werkte averechts: het geweld vanuit het verzet escaleerde.⁴² De eerste waarschuwing van de Raad van Verzet in een proclamatie werd genegeerd. ‘Wij waarschuwen de NSB ernstig dat indien deze vorm van represailles niet onverwijld wordt gestaakt, zij een burgeroorlog riskeert waarbij bloedige straatgevechten aan de orde van de dag zullen zijn.’ Later in de proclamatie wordt aangegeven dat voor iedere ‘willekeurige Nederlander drie willekeurige NSB’ers terechtgesteld worden’.⁴³

Concluderend kunnen we stellen dat de Duitsers in deze fase een kapitale fout hebben gemaakt. De toon en de inhoud van de proclamatie van Christiansen leidden tot een woede-uitbarsting onder de Nederlandse bevolking. De algemene staking van april-mei 1943 die het gevolg was, bleek uiteindelijk een veel grotere reikwijdte te hebben dan de Februaristaking, die vooral invloed had op Amsterdam en directe omgeving.⁴⁴ In hoeverre ontwikkelden deze stakingen zich in de provincie? De omvang en intensiteit in Nederland verschilden qua tijd en plaats, naargelang de hevigheid van de staking en van de Duitse repressie en terreur; ook eindigden ze op verschillende momenten. P.J. Bouman heeft geprobeerd deze verschillen te verbinden met het karakter van de verschillende provincies. In *De April-Mei stakingen van 1943* stelt hij het volgende: ‘Het merkwaardige van de April-Meistakingen is juist, dat zij zo sterk varieerden in het moment van uitbreken, in duur en intensiteit van het verzet, zelfs in streken waar men in verband met de volksaard en de sociaal-economische omstandigheden een zekere gelijkheid van reageren had mogen verwachten.’⁴⁵ Bouman bedoelt hier niet mee dat het streekkarakter geen rol speelde, maar dat deze factor slechts één van de vele factoren is, zoals dat bij nagenoeg elk historisch proces het geval is.

Volgens Bouman behoort Noord-Brabant, tezamen met Groningen en Friesland, tot het drietal provincies waar het hevigst is gestaakt. De stakingen in Noord-Brabant duurden het langst, maar kwamen ook het minst snel op gang.⁴⁶ Toch betekende dit niet dat in heel Noord-Brabant massaal het werk neergelegd werd. Steden in het midden en westen van de provincie, zoals Tilburg en Breda, reageerden veel lauwer dan Eindhoven, Helmond en Valkenswaard. In Helmond werd de staking al op 1 mei 1943 de kop ingedrukt, maar in Eindhoven kreeg de staking een algemeen karakter. Vanzelfsprekend lag in Eindhoven het zwaartepunt op de fabrieken van Philips. Op de eerste dag van de staking, 29 april 1943, gingen werknemers van Philips massaal in staking. De *Sicherheidsdienst* besloot hierop een bureau in te richten in de fabrieken zelf, in de hoop de staking snel te kunnen neerslaan. De arbeiders van Philips trokken zich hier aanvankelijk niets van aan. In open vrachtwagens reden zij door het centrum van Eindhoven, zwaaiend met (rode) vlaggen. De ‘vlaggenparade’, zoals deze bekend staat in Eindhoven en omstreken, was tekenend voor de overgave waar-

36 Regionaal Archief Tilburg, ‘Frans Bertens en de pilotenlijn in Tilburg’, op <https://www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2018/04/05/frans-bertens-en-de-pilotenlijn-in-tilburg/> (geraadpleegd 2 augustus 2020).

37 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 83.

38 Voor dit en het volgende zie www.tweedewereldoorlog.nl/kennis/themas/systematische-uitsluiting-terreur-en-genocide/vrijheidsinperkingen/krijgsgevangenschap/ (geraadpleegd 24 april 2020).

39 De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 765-766.

40 Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 199-200.

41 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 188-189; Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands Verzet*, 456.

42 Kooistra en Oosthoek, *Recht op wraak*, 25.

43 De Raad van Verzet kan gezien worden als een Nederlandse koepelorganisatie van verschillende verzetsorganisaties, opererend in de Tweede Wereldoorlog. De Raad werd kort voor de April-meistakingen opgericht door zeven illegale werkers. Zie voor meer informatie: De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 943-944.

44 Van Liempt, *De oorlog*, 203.

45 Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 86.

46 Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 104-105.

mee de arbeiders zich stortten op de staking. Cor Beekers (1928) bevond zich in het centrum van Eindhoven op het moment van de ‘parade’ en kan zich die nog helder voor de geest halen. ‘We waren aan het voetballen op de Demer, wat er nog van over was na de Sinterklaasbombardementen (op 6 december 1942), toen we toeterende vrachtwagens van de fabrieken af zagen komen. Even dachten we zelfs dat we bevrijd waren.’⁴⁷

Wat eveneens tekenend was voor het enthousiasme van de Eindhovenaren, was het feit dat zij, toen de staking elders in het land voorbij was, weigerden het werk weer op te pakken. Ook in Best, bij de BATA-schoenenfabrieken, besloot men de werkzaamheden niet te hervatten. Hierop kregen Eindhoven en omstreken voor het eerst te maken met de harde represailles van de Duitse bezetter.

De *Sicherheitspolizei* sloeg toe op de plekken waar nog steeds gestaakt werd en deed dit zonder mededogen. Op maandagmiddag 3 mei werden zeven willekeurige Philipsmedewerkers meegenomen naar de binnenplaats van de Philipsfabrieken, en gefusilleerd.

Bekendmaking

DE HÖHERE S.S. EN POLIZEIFÜHRER DEELT MEDE:

Het politiestandgerecht van het S.S. en Polizeisicherungsbereich Noord Brabant en Zeeland in Eindhoven veroordeelde op 3-5-'43 ter dood:

1.) De kantoorbediende	PETRUS VERHOEVEN	geb. 10.12.10
2.) De monteur	WILHELM VAN BEEK	geb. 28.7.06
3.) De monteur	JOHAN CORNELIUS GIELEN	geb. 18.11.06
4.) De fabrieksarbeider	PETER JAN KEMPEN	geb. 28.4.24
5.) De fabrieksarbeider	GERARDUS WERTS	geb. 12.9.06

Allen te Eindhoven.

De veroordeelden hebben op den morgen van 3 Mei gestaakt en aan stakingsbijeenkomsten deelgenomen.

De vijf vonnissen werden door middel van den kogel voltrokken.

Bekendmaking van de veroordeling van de medewerkers van Philips in de buurt, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 1 mei 1944), op <https://indebuurt.nl/eindhoven/genieten-van/mysterie/eindhovens-mysterie-waar-is-dit-monument-voor-47173/> (geraadpleegd 1 mei 2020)..

Monument voor de Gevallenen in Eindhoven (© Philips Company Archives, coll. RHCE)

Drie vooraanstaande Philipstopmannen werden in de gevangenis van Beekvliet in Sint-Michielsgestel opgesloten.⁴⁸ Frits Philips (1905-2005) – in Eindhoven bekend als ‘meneer Frits’ – werd op 3 mei 1943, de vijfde stakingsdag in Eindhoven, gearresteerd en naar Haaren vervoerd. Als het werk in de Philipsfabrieken niet zou worden hervat stond hem terechtstelling te wachten. Na het standrechtelijk fusilleren van de zeven Philipsmedewerkers werd de

47 Interview met Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

48 Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 86-93.

staking opgeheven, maar dat betekende niet dat Frits Philips werd vrijgelaten. Wel veranderde zijn status van gevangene naar gijzelaar, zodat zijn verblijf in Haaren wat aangenamer zou worden.⁴⁹ De April-meistakingen van 1943 hebben niet enkel op deze manier gezorgd voor represailles van Duitse zijde in Noord-Brabant. Door de eerdergenoemde proclamatie van Christiansen ontstond er een grote stroom aan onderduikers. Om een massa van deze proporties te kunnen bijstaan door bijvoorbeeld een onderduikadres te zoeken kwam de LO, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, onder immense druk te staan. Er waren namelijk niet alleen onderduikadressen nodig, maar ook valse documenten, bonkaarten en geld.⁵⁰ Aangezien de LO toentertijd in Noord-Brabant een gefragmenteerde organisatie was, zochten de versplinterde groepen contact met elkaar. Deze verbindingen liepen niet enkel door de provincie Noord-Brabant, maar waren er ook met de rest van het land. De werkzaamheden van de LO gingen door de toename van de activiteiten steeds vaker gepaard met gewapend verzet, waarbij wapens als dreigmiddel gebruikt werden. Hierbij moet gedacht worden aan overvallen op bevolkingsregisters en distributiekantoren, waarbij de bewakers uitgeschakeld dienden te worden.⁵¹

In de inleiding spraken we over een ‘spiraal van geweld’. We kunnen deze escalatie ook bestempelen als een opeenstapeling van wraakacties. In het volgende citaat van Klaas van der Hof, een lid van de *Sicherheitsdienst* te Breda, schrijvend aan een collega, komt goed naar voren dat zulke wraakgevoelens sterk leefden, zowel aan Duitse zijde als aan de zijde van het verzet:

‘Toen ik hoorde van de aanslag op uw leven, begrijp je dat ik met wraak vervuld was en nog ben. Het beste lijkt mij toe, dat we ook een club oprichten voor revanche en zodra er iemand van ons iets gebeurt, dat we terstond anderen laten verdwijnen. De Führer heeft immers ook geschreven, dat terreur met terreur moet worden beantwoord. Waarom zullen wij dat dan niet doen?’⁵²

Uit deze veelzeggende passage, geschreven aan het einde van 1943, kunnen we het een en ander afleiden. Door de toename van het aantal aanslagen van het verzet op de Duitse bezetter en collaborateurs groeiden de wraakgevoelens, die weer leidden tot een verharding van de houding van de bezetter ten opzichte van de gehele Nederlandse bevolking. Steeds duidelijker werd dat de Duitse bezetter niet meer actief zocht naar de werkelijke daders van verzetsdaden. Loe de Jong weet dit vattend te verwoorden: ‘Hun “recht” heet willekeur, hun “gezag” terreur.’⁵³

Fase van extreme represailles (juli 1944-september 1944)

Na de aanslag op Adolf Hitler van 20 juli 1944 sloeg de repressie van Duitse zijde door, ook in Nederland en vooral in Noord-Brabant. In het zogeheten *Niedermachungsbehehl* van 30 juli 1944 werd aan de autoriteiten in Nederland medegedeeld dat iedereen die verzet bood, ‘zonder enige vorm van rechtspraak ter dood kon worden gebracht’.⁵⁴ Daarnaast werd in verschillende dagbladen een reactie van de Führer afgedrukt, zoals in *De Telegraaf* van 21 juli 1944. Hitler stelt daarin deze aanslag op te nemen als ‘een directe aanslag op de gestelde doelen’, waardoor hij ‘genoodzaakt is krachtige maatregelen te nemen’.⁵⁵ In de periode tussen juli en september 1944 maakte Noord-Brabant deze fase nog mee; de maatregelen troffen in het bijzonder de gevangenen in Kamp Vught. Het *Niedermachungsbehehl* leidde tot standrechtelijke executies, die in Noord-Brabant uitgevoerd werden in opdracht

van Erich Deppner (1910-2005). Deppner was vanaf 1941 hoofd van *Abteilung IV* van de *Sicherheitspolizei*. Daarnaast was hij kampcommandant te Westerbork, Amersfoort en ten slotte Vught. Van eind juli tot en met begin september 1944 werden op zijn bevel 450 personen geëxecuteerd.⁵⁶ De aanslag op Hitler was dus een absoluut keerpunt: alle beperkingen waaraan de Duitsers zich voorheen nog hielden inzake de strafrechtpleging in Nederland, werden overboord gegoooid en er mocht gedaan worden wat nodig geacht werd.

De hongerwinter (oktober 1944-mei 1945)

Terwijl het zuiden tussen september en november 1944 werd bevrijd, was de rest van Nederland nog niet verlost van het juk van de Duitse bezetter. Voor de mensen die daar woonden, brak misschien wel de zwaarste tijd van de oorlog aan, beginnend met de Hongerwinter. Als represaille voor de in september 1944 aangekondigde Spoorwegstaking besloot de Duitse bezettingsmacht de voedseltransporten naar het westen en het noorden van Nederland te blokkeren. De blokkade duurde ruim zes weken (van september tot november 1944) en veroorzaakte in het niet-bevrijde deel van Nederland een hongerramp van catastrofale omvang.⁵⁷ Jany Bokhove-Ooink op den Dijk (1930) kan zich de hongerwinter nog goed voor de geest halen. Woonachtig in Nijverdal (Overijssel) zag zij de represailles van de Duitsers steeds heviger worden.

‘Of ik in de oorlog de Duitse represailles heviger heb zien worden? Jazeker. Dat is aan het begin van de hongerwinter geweest, rond december 1944. In die periode nam het aantal razzia’s flink toe en werd je voor het minste of geringste vervolgd. Veel mensen bij ons in de straat hebben we niet meer teruggezien.’⁵⁸

Deze periode werd volgens van Galen Last gekenmerkt door de ‘teloofgang van de burgerlijke maatschappij’.⁵⁹ In de laatste acht maanden van de oorlog vonden ongeveer duizend Nederlandse burgers de dood door Duitse executies. Dit, tezamen met de extreme kou en de schaarste aan eten, zorgde ervoor dat dit laatste oorlogsjaar voor de meeste Nederlanders ingrijpend was dan de voorgaande jaren.

‘In de eerste jaren van de oorlog waren de gevolgen voor ons niet zo heel groot. We hadden Joodse onderduikers, maar werden niet heel vaak overvallen door de Duitsers. Er was ook wel genoeg te eten. Dit veranderde compleet vanaf het einde van 1944. Ze waren de oorlog aan het verliezen en dat kwam veel mensen in onze wijk duur te staan’, aldus mevrouw Bokhove-Ooink op den Dijk.⁶⁰

Deze fase heeft Noord-Brabant niet meer meegemaakt omdat het al bevrijd was. Het verzet kwam bovengronds en ook de illegale pers verscheen aan de oppervlakte.⁶¹

49 Peter Bak, *Een oord van bang wachten*, 166-167.

50 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 23-25.

51 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 25.

52 NL-HaNA, CABR, inv.nr. 40750, Klaas Coenraad van de Hof, Brief, 14 november 1943.

53 De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 1233.

54 NIOD, 249-0557, inv.nr. a3, Kopie *Niedermachungsbehehl*, 30 juli 1944.

55 WBA, OD BoZ, inv.nr. 6, *De Telegraaf*, 21 juli 1944.

56 De Jong, *Het Koninkrijk X*, 66-78.

57 Müller, *An der Seite der Wehrmacht*, 137-146.

58 Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Bokhove-Ooink op den Dijk, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

59 Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 203.

60 Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Bokhove-Ooink op den Dijk, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

61 Schulten, ‘Bevrijding en scheiding in het laatste oorlogsjaar’, 71-72.

Noord-Brabant: vreemde eend in de bijt?

Het vanaf 1941 opkomende verzet en de represailles die hierop volgden, hebben in Noord-Brabant nagenoeg dezelfde ontwikkeling gevolgd als in de rest Nederland, enkele uitzonderlijke gebeurtenissen daargelaten. Aan de hand van twee casestudies kijken we nu in hoeverre de steden in Noord-Brabant onderling van elkaar verschillen als het gaat om de manier waarop de Duitsers reageerden op het verzet. Er is gekozen voor Bergen op Zoom en Eindhoven. Waarom deze steden? Bergen op Zoom was een garnizoensstad, waar vanaf het begin van de oorlog officieren gelegerd waren. Heeft dit invloed gehad op de ontwikkeling van het verzet? Eindhoven is gekozen vanwege de vitale bedrijven die daar in de oorlog gevestigd waren, zoals Philips. Heeft de aanwezigheid van deze bedrijven gevolgen gehad voor de reactie van de Duitsers op de stakingen van 1941 en 1943?

Bergen op Zoom

‘Bergen op Zoom, houdt u vroom. Stut de Duitse scharen’, zo luidt een kreet uit de Tweede Wereldoorlog, die populair was onder het verzet.⁶² Het was een variant op de originele liedtekst uit de Tachtigjarige Oorlog, toen gericht tegen de ‘Spaensche scharen’.

Bergen op Zoom is een stad die, wat de Tweede Wereldoorlog betreft, tot de verbeelding spreekt. Het is de plaats waar Walter Süskind (1906-1945) zijn verzetsgedachte ontwikkelde, die hij later in Amsterdam in de praktijk kon brengen.⁶³ Ook heeft hier de fameuze overval op het plaatselijke distributiekantoor plaatsgevonden, waarop de bezetter besloot vijf inwoners van de stad ter dood te veroordelen.⁶⁴ Toch kunnen we Bergen op Zoom bestempelen als een vreemde eend in de bijt, niet alleen in de Brabantse context, maar ook in de Nederlandse context. Daar waar het verzet en de Duitse represailles in Eindhoven en Tilburg redelijk het nationale patroon volgden, kunnen we dat niet van de West-Brabantse stad zeggen.

Van het begin af aan heeft de bevolking van Bergen op Zoom zich verzet tegen de Duitse bezetter. De stad telde een groot aantal beroepsofficieren, van wie velen hun verbittering over de snelle nederlaag niet onder stoelen of banken staken. Bergen op Zoom beschikte over vijf kazernes en minstens zo veel tehuizen waar Nederlandse militairen, zelfs tijdens de oorlog, bij elkaar kwamen. De ontevredenheid over de snelle capitulatie leidde tot het ontstaan van een gezamenlijke verzetsgeest, die in kleine verzetsdaden tot uitdrukking kwam. Dit blijkt in meer plaatsen in Noord-Brabant het geval te zijn geweest. In Vught en Tilburg kwam klein verzet ook wat sneller op gang. Er was geen overkoepelende verzetsorganisatie in Bergen op Zoom, maar verzet in de vorm van sabotagewerkzaamheden kwam in het eerste oorlogsjaar wel voor.⁶⁵ Zoals eerder beschreven was dit in het eerste bezettingsjaar over het algemeen zeldzaam in Nederland.

De gevolgen van de Februaristaking waren in Bergen op Zoom nauwelijks merkbaar. De archiefstukken en (ego)documenten noemen de Februaristaking niet en ook de secundaire literatuur rept er met geen woord over. Dit past in het beeld van de staking: enkel in en om Amsterdam én in de gebieden met vitale bedrijven heeft de Februaristaking sporen nagelaten. In Bergen op Zoom bevonden zich toentertijd geen bedrijven van vitaal belang voor de bezetter. Wel werd de stad hard geraakt door de proclamatie van Christiansen in 1943, waarin alle voormalige krijgsgevangenen opgeroepen werden voor de *Arbeitseinsatz*. Bergen op Zoom herbergde zoals gezegd veel Nederlandse militairen vanwege de rol als garnizoensstad.⁶⁶

Aan de proclamatie van Christiansen gaat nog een geschiedenis vooraf betreffende de studenten. Als antwoord op een aantal liquidaties in Nederland, kort na de verloren Slag bij Stalingrad van begin februari 1943, besloten de Duitsers een groot aantal studenten op te pakken en de universiteiten te sluiten. Al snel kwamen de Duitsers terug op deze maatregel. Op 13 maart 1943 verscheen echter nog wel een verordening in het *Brabantsch Nieuwsblad* die stelde dat alle studenten een loyaliteitsverklaring dienden te tekenen. Deze verklaring moest ervoor zorgen dat het hoger onderwijs weer op gang zou komen. De studenten in Bergen op Zoom besloten massaal de verklaring niet te tekenen. Binnen twee maanden werd duidelijk hoeveel belang de bezetter hechtte aan dit verzet van de studenten: op 5 mei 1943 verscheen een beschikking in de kranten uit naam van Rauter. Alle studenten moesten zich bij de dichtstbijzijnde kazerne melden voor de *Arbeitseinsatz*. Indien zij besloten dit niet te doen, zouden er strenge represailles komen.⁶⁷ Bergen op Zoom kreeg vooral in het laatste bezettingsjaar van de stad te maken met represailles van de bezetter. Op 17 september 1944 kregen verschillende inwoners van Bergen op Zoom het volgende bericht van de Duitse *Fachberater*, een medewerker van het Arbeidsbureau die de mannen voor bepaalde werkzaamheden uitkoos.

In opdracht van de *Kampfkommandant (Feldgendarmarie)* bent u aangegeven zich direct te melden bij de Cort Heyligerskazerne. (...) Bij niet nakoming van deze aanwijzing wordt onmiddellijk door de *Feldgendarmarie* ingegrepen en volgens het oorlogsrecht gestraft.⁶⁸

Het was een laatste poging van de bezetter om mankracht te verzamelen om de steeds verder oprukkende geallieerden een halt toe te roepen. Het mocht niet baten: op 27 oktober 1944 werd ook Bergen op Zoom bevrijd.

Eindhoven

Het Eindhoven van de Tweede Wereldoorlog wordt vrijwel altijd in één adem genoemd met de Philipsfabrieken. Dat is natuurlijk ook niet vreemd. De Philipsfabrieken waren een belangrijke motor van de Nederlandse en Duitse (oorlogs)economie. Het archiefmateriaal betreffende het eerste oorlogsjaar bevestigt dat ook Eindhoven de oriënterende fase meemaakte. Ook in de Lichtstad bestonden nog geen verzetsstructuren. Dat gold ook voor de directe omgeving van Eindhoven: in de nabijgelegen gemeente Zeelst bestond het verzet in het eerste jaar vooral uit kleine speldenprikjes. Zo vertelt Jan Bressers, redacteur van *Zeelst schrijft geschiedenis*, dat hij zich nog kan herinneren dat ‘een dorpsbewoonster het aandurfde NSB-pamfletten uit de brievenbussen te halen en te vernietigen’.⁶⁹ Verder was in Zeelst weinig verzet mogelijk, aangezien de gemeente vlakbij een vliegveld lag. In de huizen in en rondom de gemeente waren daarom Duitsers ingekwartierd, zo ook in het ouderlijk huis van Bressers.

De eerste vormen van verzet kwamen naar voren tijdens de Februaristaking. Toen werden, zo stelt een onbekende Eindhovense verzetsstrijder, ‘de ogen van het volk geopend voor de onvriendelijkheid van de bezettende macht’. Hierdoor ‘gebeurde er steeds meer onder de grond’.⁷⁰ Als we spreken van een geweldsspiraal die het gevolg was van de wissel-

62 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 116.

63 De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 258.

64 Rijnders, *Opdat wij niet vergeten*, 17.

65 Van Kemenade, ‘Met gevaar voor eigen leven’, 5-8.

66 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 138.

67 Backx, ‘Het verhaal van Hans Huijsman’, 5-8.

68 WBA, OD BoZ, inv.nr. 1, Brief Duitse Fachberater aan dienstplichtige, 17 september 1944.

69 Mailwisseling met Jan Bressers, redacteur *Zeelst schrijft geschiedenis* tussen 1 en 4 april 2014.

70 WBA, OD BoZ, inv.nr. 1, B. *Propagandamateriaal van Duitse en geallieerde zijde; N.S.B.; N.U.; verzet. Brief onbekende man in het verzet naar Jan*, 28 april 1941.

werking tussen verzetsdaden en represailles van de bezetter, zien we een perfect voorbeeld in Eindhoven. Op 6 december 1942, rond half één, bombardeerde de Britse Royal Air Force (RAF) de Philipsfabrieken in Strijp en aan de Emmasingel. De ravage die de bombardementen aanrichtten was catastrofaal: een groot deel van het stadscentrum werd getroffen en meer dan 130 mensen vonden de dood. Voor de geallieerden waren deze bombardementen een groot succes: van de tien radio's waarover de Duitsers beschikking kregen, waren er drie van Philips afkomstig. De precisie van deze bombardementen was mede te danken aan werknemers van Philips die in het verzet zaten en kans hadden gezien informatie door te spelen aan de geallieerden.⁷¹ De bezetter dacht handig op deze gebeurtenis in te spelen door de Eindhovense bevolking tegen de geallieerden te doen keren. De algemene reactie op de bombardementen was echter niet geheel negatief. 'De RAF verdient hier een tien', zo werd gesteld in de verzetskrant *Trouw*.⁷² In mijn interview met Cor Beekers kwam echter ook een andere kant aan het licht. Beekers stelde dat 'veel mensen geliefden waren verloren' en dat 'de algemene opinie toentertijd echt niet louter positief was over de actie van de Engelsen'.⁷³

De April-meistaking van 1943 heeft ook in Eindhoven diepe sporen nagelaten. In Eindhoven en omgeving was Philips het eerste bedrijf dat begon te staken; later volgden onder anderen enkele bedrijven in Best. Zoals gezegd werd Frits Philips, de zoon van Anton Philips (1874-1951), samen met enkele andere topmannen van het bedrijf gearresteerd en geruime tijd gevangengehouden in Beekvliet te Sint-Michielsgestel.⁷⁴ Net voor de arrestatie van Philips hadden de Duitsers tachtig stakers geëxecuteerd, zonder enig vorm van proces. Van deze tachtig kwamen er zeven uit Eindhoven, van wie er vier werknemers waren van Philips. Op de plek van de executie staat nu een monument ter ere van de 'vier van Philips'.⁷⁵

In september 1943 besloot Rauter keihard op te treden tegen de Nederlandse politie. Nadat de Duitsers in 1943 de slag bij Stalingrad hadden verloren, kwam de politie in een lastig parket terecht. De Duitsers werden steeds verder in het nauw gedreven en de politieagenten moesten een keuze maken: aan de kant van de Duitsers gaan staan of onderduiken en in het verzet gaan? Er was geen middenweg meer.⁷⁶ Tegen deze 'verzetsagenten' moest hard opgetreden worden, zo vond Rauter. In een brief aan onder meer de gewestelijk politiepresident te Eindhoven wordt gesteld dat 'wanneer politieambtenaren den dienst eigenmachtig verlaten en onderduiken, de *Sicherheitspolizei* onverwijld de naaste verwanten van den betrokken politieambtenaar in hechtenis dient te nemen'.⁷⁷

In het laatste bezettingsjaar van de stad trad de bezetter hard op tegen nagenoeg elke vorm van verzet. In een bulletin van de waarnemend gewestelijk politiepresident van Eindhoven van 7 september 1944 wordt aangegeven dat er veel sabotage plaatsvond en dat 'tegen dergelijke gevallen met de grootste hardheid (wordt) opgetreden'.⁷⁸ De bezetter hield woord. In het laatste jaar werden veel Eindhovenaren opgepakt, geliquideerd of tewerkgesteld. Tot overmaat van ramp kreeg Eindhoven op 19 september 1944, een dag na de bevrijding, te maken met een tweede luchtaanval: deze keer van de Duitse *Luftwaffe*. Het bombardement kostte 177 mensen het leven.⁷⁹

De ontwikkelingen in Eindhoven sluiten dus goed aan bij de fasering zoals eerder beschreven: de beide stakingen hebben hun sporen nagelaten in Eindhoven en hun weerslag gehad op het verzet en de daaropvolgende represailles. Enkel het Sinterklaasbombardement van 1942 is een uniek geval: in verschillende documenten lijkt deze gebeurtenis de verzetsgeest gestimuleerd te hebben.

Conclusie

Het doel van dit onderzoek was Noord-Brabant in een breder perspectief te plaatsen van de relaties tussen verzet en represailles door de Duitse bezetter. Duidelijk is dat ook in Noord-Brabant sprake was van een geleidelijke ontwikkeling van het verzet, die ervoor zorgde dat de Duitsers gaandeweg de oorlog steeds harder ingrepen.

De Februaristaking van 1941 en de April-meistaking van 1943 hebben wel degelijk effect gehad op Noord-Brabant. Daar de directe gevolgen van de Februaristaking vooral merkbaar waren in Amsterdam en omgeving, waren de indirecte gevolgen in Noord-Brabant zeker aanwezig. Er werd dan niet gestaakt, maar de houding van de bezetter ten opzichte van het verzet veranderde danig. Vooral in Eindhoven – de thuisplaats van de Philipsfabrieken – werden de duimschroeven aangedraaid.

Tijdens de April-meistaking werd ook in Noord-Brabant gestaakt. Het zwaartepunt van deze stakingen lag in Noord-Brabant bij de Philipsfabrieken in Eindhoven, waar onvermijdelijke represailles de werknemers van Philips ten deel vielen.

We hebben dus gezien dat er nationaal sprake was van een geweldsspiraal, waarin het toenemende geweld van het verzet grover geweld van de Duitsers uitlokte, dat weer leidde tot verdere radicalisering van het verzet. Als de bevolking in opstand kwam, reageerde de bezetter met represailles. Deze zorgden er op hun beurt voor dat het verzet toenam. Naarmate de oorlog vorderde, werden het verzet en de represailles van de bezetter steeds heviger.

Als we Noord-Brabant plaatsen in de Nederlandse context, blijkt de provincie geen vreemde eend in de bijt. De voor het Nederlandse verzet beschreven fasering loopt nagenoeg gelijk met die in Noord-Brabant, met uitzondering van enkele specifieke gebeurtenissen die meer of minder impact hadden.

In het begin van het onderzoek vroeg ik me af of er sprake was van Brabantse gemoedelijkheid of onverzettelijkheid onder de bevolking in de Tweede Wereldoorlog. Concluderend is een mix van beide te bespeuren: in het eerste bezettingsjaar gaf een gemoedelijke, accommoderende houding te zien en vanaf de Februaristaking een meer onbuigzame, onverzettelijke houding. Noord-Brabant speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog, wat het verzet betreft, zeker geen rol aan de zijlijn.

71 De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 524-525.

72 *Trouw* 18 februari 1943 op www.illegalertrouw.nl/krant.php?uitgave=2 (geraadpleegd 21 april 2014).

73 Interview met Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

74 De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 96.

75 Metze, *Anton Philips 1974-1951*, 453.

76 'Politie en bezettingstijd' (versie 23 februari 2009) op www.politiemuseum.nl/UserFiles/File/POLITIE%20EN%20BEZETTINGSTIJD%202.pdf (geraadpleegd 11 mei 2014).

77 WBA, OD BoZ, inv.nr. 1, E. Archivalia uit kabinetsraad burgemeesters. Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven, 28 september 1943.

78 Geheugen van Nederland, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 7 september 1944), op <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identificer=NIOD01%3A47446> (geraadpleegd 24 april 2020).

79 'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland', www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland (geraadpleegd 23 mei 2014).

Lijst van geraadpleegde werken

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

766 Oud-Gijzelaars, 1941 - 1995

Inv.nr. 766-0.1.1, Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren, district Den Bosch, 3 december 1995.

Nederlands Instituut voor Oorlog- Holocaust en Genocidestudies (NIOD)

020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (GVJ)

Inv.nr. 9083, Verordening 95/41, district Amsterdam, 19 mei 1941.

Collectie 249-0557

Inv.nr. a3, Kopie Niedermachungsbehehl, 30 juli 1944.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

10501 Gemeentebestuur Geldrop, 1933-1970 (GG)

Inv.nr. 1194, Tweede Wereldoorlog. Maatregelen van de bezettende macht. 1940-1945. Brief burgemeester Geldrop aan alle ambtenaren, omgeving Geldrop, 16 mei 1940. Telegram Dubois aan SD 's Hertogenbosch, district Eindhoven, 6 maart 1941.

Inv.nr. 1196, Proces verbalen, 29 november 1941 en 17 juli 1942.

Nationaal Archief Den Haag (NA)

NL-HaNA 2.09.09 Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR).

Inv.nr. 40750, Klaas Coenraad van de Hof, Brief van Van de Hof, 14 november 1943.

West-Brabants Archief Bergen op Zoom (WBA)

NL-BozWBA-boz – 0065 Verzameling oorlogsdokumentatie met betrekking tot Bergen op Zoom, 1940-2009 (OD BoZ)

- Inv.nr. 1 b. Propaganda materiaal van Duitse zijde, N.S.B. en verzet
Brief onbekende man in het verzet naar Jan (achternaam tevens onbekend), 28 april 1941.
Brief Duitse Fachberater aan onbekende dienstplichtige, 17 september 1944.
e. Archivalia uit kabinetsraad burgemeesters
Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven, 28 september 1943.

Literatuur

- Backx, J.M., 'Het verhaal van Hans Huijsman', *De Waterschans* nr. 1 (2005) 5-8.
Bak, Peter, *Een oord van bang wachten* (Hilversum 2018).
Beekman, Sjeff, *In bange en in blijde dagen; Diessen in oorlogstijd* (Diessen, 1995).
Bouman, P.J., *De April-Meistakingen van 1943* (Den Haag 1950).
Buitkamp, J., *Verzet in West-Brabant* (Breda 1983).
Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999).
Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV*, mei '40-maart '41 ('s Gravenhage 1975).
Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI*, juli '42-mei '43, *tweede helft* (Amsterdam 1975).

- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VII*, mei '43-juni '44 (Amsterdam 1976).
Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VIII*, gevangenen en gedeporteerden (Amsterdam 1978).
Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog X*, het laatste jaar II, *eerste helft* (Amsterdam 1981).
Kemenade, Irene van, 'Met gevaar voor eigen leven: het verzet in Bergen op Zoom, 1940-1945', *De Waterschans* nr. 1 (2005).
Klumper, A.A., *Sociale verdediging en Nederlands verzet, '40-'45 – ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983).
Kooistra, Jack en Albert Oosthoek, *Recht op wraak: liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009).

- Kooistra, Jack, *Represailles in Nederland, gewapend verzet en bloedige wraak, 1940-1945* (Leeuwarden 2013).
Liempt, Ad van, *De oorlog* (Amsterdam 2009).
Liempt, Ad van, *Jacht op het verzet: het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2013).
Metze, Marcel, *Anton Philips 1974-1951. Ze zullen weten wie ze voor zich hebben* (Amsterdam 2004).
Moore, Bob, *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000).
Müller, Rolf-Dieter, *An der Seite der Wehrmacht: Hitlers ausländische Helfer beim Kreuzzug gegen den Bolschewismus* (Berlijn 2007).

- Randwijk, H.M. van, *In de schaduw van gisteren* (Amsterdam 1967).
Rijnders, M., *Opdat wij niet vergeten: fusillades in Midden-Brabant, 1942-1944* (Goirle 1992).
Schulten, Kees, 'Bevrijding en scheiding in het laatste oorlogsjaar', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* (1994).
Semelin, Jacques, *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

Websites

- Geheugen van Nederland, 'Afbeelding Christiansen' (versie 12 november 2001), <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/SFA03:SFA005001186/&p=2&i=4&t=42&st=christiansen&sc=%28christiansen%29/&wst=christiansen> (17 mei 2014).
Geheugen van Nederland, 'Zij hebben gebombardeerd' (versie onbekend), <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=NIOD01%3A47427> (7 mei 2014).
Geheugen van Nederland, 'Politie en bezettingstijd' (versie 23 februari 2009), <http://www.politiemuseum.nl/UserFiles/File/POLITIE%20EN%20BEZETTINGSTIJD%202.pdf> (11 mei 2014).
Geheugen van Nederland, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 1944), <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD01:47446> (10 mei 2014).
'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland', <http://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland> (23 mei 2014).
Eindhoven in beeld, 'Bombardementsschade aan de Leenderweg' (versie 20 september 1944), <http://www.eindhoven-in-beeld.nl/picture/show/40061/Bombardementsschade-aan-de-Leenderweg-03> (9 mei 2014).
Geheugen van Nederland, 'Nationale oproep' (versie 3 december 2003), <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=NIOD02%3A188764453> (17 mei 2014).
'Trouw' (versie 18 februari 1943), <http://www.illegale-trouw.nl/krant.php?uitgave=2> (21 april 2014).
'Het Parool' (versie 20 mei 1943), <http://www.hetillegaleparool.nl/archief/1943/430520-1.php> (2 mei 2014).

Interviews

- Interview met meneer Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.
Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Bokhove - Ooink op den Dijk, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.
Mailwisseling met Jan Bressers, redacteur *Zeelst schrijft geschiedenis*, plaatsgevonden tussen 1 en 4 april 2014.